

MONOGRAPHIE DE LA GROTTTE CHAUVET-PONT D'ARC, 1, ATLAS DE LA GROTTTE CHAUVET-PONT D'ARC, Jean-Jacques Delannoy, Jean-Michel Geneste red., [w:] Documents d'archéologie française, 111, Paris 2020, 384 ss., 302 ryciny numerowane w tekście, liczne nie-numerowane fotografie i mapy, aneks, ruchoma wkładka zawierająca zbiorczą legendę do map i rycin oraz schemat podziału jaskini.

W renomowanej serii wydawniczej Documents d'archéologie française, wielokrotnie przywoływanej na łamach „Archeologii Polski”, ukazał się właśnie pierwszy tom monografii Jaskini Chauveta – słynnego już w świecie, unikatowego stanowiska górnopaleolitycznego z relikami sztuki naskalnej i śladami pobytu człowieka. Jest to publikacja monumentalna, znacznie odbiegająca od wszystkich wydanych dotychczas w tej serii monografii, zarówno pod względem formy (Atlas), jak i zawartości, a także imponujących rozmiarów tomu: 33,5 × 48 cm o wadze około 5 kg. Jej Redaktorami są dwaj wybitni badacze francuscy: Jean-Jacques Delannoy – geomorfolog, uczestnik badań w Jaskini Chauveta od roku 1998 oraz Jean-Michel Geneste – archeolog i geolog, uczeń François Bordes'a, następcą (od 2001 r.) Jeana Clottes'a na stanowisku szefa ekipy badawczej Jaskini. Zespół Autorów tomu liczy 45 osób i są wśród nich tak znani badacze jak Dominique Baffier – dawna współpracownica André Leroi-Gourhana, mianowana konserwatorem Jaskini Chauveta w roku 2000, wspomniany już Jean Clottes, badacz sztuki prądziejowej, autor pierwszych ekspertyz dotyczących jaskini, który skompletował ekipę badawczą i kierował nią do roku 2002, Hervé Bocherens – paleontolog, prowadzący badania izotopowe i chemiczne zwierzęcych szczątków kostnych, Stéphanie Thiébaud, należąca do czołówki francuskich paleobotaników czy Héléne Valladas, specjalistka w zakresie datowania radiowęglowego. Wśród pozostałych Autorów znaleźli się przedstawiciele różnych dziedzin: archeologii, geoarcheologii, geologii, geomorfologii, hydrologii, kartografii, petrografii, sedymentologii, paleontologii, genetyki, tafonomii, badacze sztuki prądziejowej, specjaliści w zakresie badań paleoklimatycznych i struktur krasowych, datowania czy konserwacji zabytków. Prezentacji ich sylwetek poświęcona jest początkowa część publikacji (s. 8–12). Poruszające jest dedykowanie tomu czterem zmarłym w trakcie badań (w latach 1999–2011) uczestnikom i współpracownikom ekipy badawczej, wśród których znaleźli się: szwajcarski archeozoolog Philip Morel, François Rouzaud – speleolog i konserwator, Norbert Aujoulat – badacz sztuki paleolitycznej oraz Michel-Alain Garcia – specjalista w zakresie ichtologii (badania śladów i odcisków).

Stanowisko archeologiczne znane jako Jaskinia Chauveta (Grotte Chauvet-Pont d'Arc) należy do najważniejszych odkryć archeologicznych ostatnich lat. Usytuowane w południowo-wschodniej części Francji, w zakolu rzeki Ardèche i w departamencie o tej samej nazwie, odkryte zostało w 1994 r. przez grono speleologów, wśród których byli: Jean-Marie Chauvet, Éliette Brunel i Christian Hillaire. Obejmuje ono ciąg podziemnych galerii i korytarzy (o łącznej długości około 300 m i szerokości 5–60 m), na ścianach których widoczne są rewelacyjnie zachowane rysunki i malowidła naskalne: ponad 400 wizerunków zwierząt (m.in. mamuta, nosorożca włochatego, lwa, niedźwiedzia jaskiniowego, konia, bizona, jelenia oraz sowy), wykonanych przy użyciu czarnego i czerwonego barwnika, a także odciski ludzkich palców i dłoni. Unikatowymi znaleziskami są, zachowane w gliniastym podłożu osadów jaskiniowych, odcisnięte ślady stóp ludzkich. W jaskini natrafiono także na pozostałości palenisk oraz liczne szczątki fauny, przede

wszystkim niedźwiedzia jaskiniowego. Wyjątkowość tych wszystkich znalezisk wynika z faktu, iż wnętrze jaskini stało się, wskutek zawalenia się części przywejsiowej około 20 tys. lat temu, całkowicie niedostępne, tak dla człowieka, jak i dla dużych zwierząt, co spowodowało „zapetryfikowanie” dawnych struktur i umożliwiło ich przetrwanie w doskonałym stanie aż do czasów współczesnych – odnalezienia w roku 1994 r. niewielkiego, boczno otworu (poszerzonego dla uzyskania dostępu do wnętrza) i penetracji przez speleologów.

Podjęte w 1997 r. kompleksowe badania jaskini prowadzone były przez zespół badaczy – specjalistów w zakresie różnych dyscyplin, kierowany początkowo przez Jeana Clottes’a, następnie (od 2001 r.) – przez Jean-Michela Geneste’a, a ostatnio (od 2018 r.) przez Carole Fritz. Wszystkie przedsięwzięcia były ściśle podporządkowane priorytetom konserwatorskim, a wszelkie ingerencje ograniczone do niezbędnego minimum. Wykonano imponującą, wszechstronną dokumentację znalezisk, przede wszystkim kartograficzną i fotograficzną, a także filmową – w postaci filmu dokumentalnego „Jaskinia zapomnianych snów”, zrealizowanego przez ekipę Wernera Herzoga w 2010 r. W roku 2014 Jaskinia Chauveta znalazła się na liście Światowego Dziedzictwa UNESCO, zaś w 2015 r. udostępniono jej replikę, przeznaczoną dla szerszej publiczności (oryginalna jaskinia jest niedostępna dla zwiedzających).

Wyjątkowość tego odkrycia sprawia, że jaskinia od początku przyciągała uwagę międzynarodowego środowiska naukowego. Etapem udostępniania wyników badań jest recenzowana publikacja, stanowiąca, jak wspomniano, pierwszy tom całościowej monografii stanowiska. Pomyślana i zaprojektowana jako wprowadzenie do dalszych opracowań, zapewnia ona czytelnikowi ogólną orientację w problematyce badawczej jaskini i jej poszczególnych rejonów, umożliwiając samodzielne „poruszanie się” po jej wnętrzu i studiowanie najważniejszych znalezisk, przede wszystkim malowideł naskalnych i pozostałości archeologicznych. Środkiem służącym do tego celu jest bogata i różnorodna ikonografia, świetnie przygotowana i doskonała technicznie.

Konstrukcja recenzowanego tomu została określona bardzo precyzyjnie i konsekwentnie zrealizowana. Oprócz rozbudowanej partii wstępnej (s. 8–29) i podsumowania (s. 339–345) tom obejmuje cztery części zasadnicze o zróżnicowanej objętości; każdą z nich otwiera barwna, wielkoformatowa fotografia. Część 1 (*La place des cartes dans l'étude de la grotte*, s. 31–95) i Część 2 (*Les contextes de l'art et de l'archéologie*, s. 97–153) mają formę „klasycznej” publikacji tekstowej, w skład każdej z nich wchodzi po trzy rozdziały; podobnie Część 4 (*Conservation de la grotte actuelle*, s. 305–337), złożona z dwóch rozdziałów. Każdy rozdział dzieli się na podrozdziały, ponumerowane i opatrzone śródtytułami; stałymi ich elementami są: wprowadzenie oraz podsumowanie. Część 3, najobszerniejsza (*La grotte Chauvet-Pont d'Arc par les cartes*, s. 155–303), odmienna od pozostałych, stanowi systematyczną, graficzną i opisową prezentację poszczególnych sektorów jaskini. Zawiera ona 20 map z komentarzami i bogatym materiałem ilustracyjnym, przede wszystkim fotograficznym. Oryginalnym zabiegiem jest zamieszczenie na końcu tomu kilku opinii i refleksji na temat koncepcji publikacji pod wspólnym tytułem „*Regards sur l'Atlas de la grotte Chauvet-Pont d'Arc*” (s. 346–353). Sformułowali je badacze spoza grona Autorów, reprezentujący różne środowiska naukowe: Geneviève Pinçon, Dyrektorka francuskiego Narodowego Centrum Prehistorii, Roberto Ontañón Peredo, Dyrektor Muzeum Prehistorii i Archeologii Kantabrii, Bruno David z Australian Research Council, Monash University w Australii oraz dwaj badacze francuscy z CNRS: Jacques Droulez i Laurent Lescop.

Uzupełnienie tomu stanowią: *Bibliografia* (s. 354–363), *Aneks*, zawierający wybór dokumentów dotyczących organizacji ekipy badawczej (s. 365–371) oraz *Streszczenia* w siedmiu językach: francuskim, angielskim, hiszpańskim, niemieckim, rosyjskim, chińskim i japońskim (s. 372–378). Całość kończy *Spis ilustracji*, z informacjami o ich autorach i dysponentach (s. 379–382).

Ważnym i użytecznym elementem publikacji jest ruchoma wkładka zawierająca zbiorczą legendę do wszystkich map i rycin oraz schemat podziału jaskini (z odniesieniami do poszczególnych map).

We wstępnej partii tomu znalazły się, oprócz wspomnianych już informacji o autorach (s. 8–12) i zmarłych współpracownikach (s. 13), także podziękowania dla wszystkich, którzy przyczynili się do przeprowadzenia badań i przygotowania publikacji (s. 14–15), *Słowo wstępne (Préface)* Ministra Kultury, Francka Riestera (s.16) oraz *Preambuła (Préambule)* autorstwa Arnauda Schaumasse'a, wicedyrektora ds. archeologii tegoż ministerstwa (s. 17). W syntetycznym, ale bardzo istotnym rozdziale *Uwagi wprowadzające (Avant-propos, s. 19–21)*, Jean Clottes i Jean-Michel Geneste przedstawili historię dwudziestoletnich badań jaskini, ich najważniejsze założenia oraz rezultaty. Jak podkreślają Autorzy, od początku, tj. od 1998 r., realizowano program zintegrowanych badań multidyscyplinarnych, uwzględniający unikatowy charakter badanego stanowiska i umożliwiający wykorzystanie nowoczesnych metod badawczych oraz zastosowanie prekursorskich rozwiązań. Badania poprzedzone zostały analizami środowiska jaskini (m.in. mikroklimatu wnętrza) w aspekcie jego wydolności co do liczby przebywających jednocześnie w podziemiach osób, optymalnego okresu prowadzenia prac w podziemiach itp. Autorzy zwracają uwagę na priorytetowe dążenie badaczy do zachowania jaskini i jej zawartości w formie jak najbardziej zbliżonej do stanu pierwotnego; podkreślają wagę zagadnień z zakresu etyki konserwatorskiej i konieczność wypracowania równowagi pomiędzy pozyskiwaniem możliwie licznych informacji a zamysłem pozostawienia jak największej przestrzeni dla przyszłych badań, podejmowanych już przez następne pokolenia. Wszelkie działania badawcze były więc starannie przemyślane, a ingerencje współczesne – bardzo ograniczone. W podziemiach stworzono też system zabezpieczeń i swoistą infrastrukturę, np. w postaci metalowych chodników i podestów, umożliwiających poruszanie się bez dotykania oryginalnych powierzchni korytarzy i zacierania znajdujących się tam śladów.

Ważną dziedzinę badań stanowiły szczegółowe studia w zakresie topografii podziemi; prowadzono też analizy archeologiczne, paleontologiczne, antrakologiczne, palinologiczne, badano ślady ludzkie i zwierzęce; istotne były zwłaszcza prace dotyczące niedźwiedzia jaskiniowego, którego liczne pozostałości i ślady znaleziono w jaskini. Analizowano również zjawiska krasowe w aspekcie formowania się poszczególnych odcinków podziemi i procesy sedymentacji osadów. Wiele uwagi poświęcono pradziejowym technikom wykonywania malowideł, odtwarzając je w szczegółach m.in. za pomocą eksperymentów.

Autorzy zwracają też uwagę na wykonanie szczegółowych kartowań geologicznych, geomorfologicznych oraz – w mniejszym zakresie – archeologicznych, ujmujących w aspekcie dynamicznym formowanie się i ewolucję poszczególnych partii jaskini. Uzyskano w ten sposób ogromną bazę danych, stanowiącą wspólną podstawę do dalszych badań specjalistycznych.

Ostatni element tej partii publikacji to właściwe *Wprowadzenie (Introduction: un atlas pour une grotte ornée: découvrir la grotte Chauvet par les cartes, s. 23–29)*, jego Autorami są: Jean-Jacques Delannoy i Jean-Michel Geneste, zarazem Redaktorzy tomu. Wskazując na przestrzeń jako motyw wiodący i klucz do lektury, przedstawiają oni główne założenia pracy, uzasadniają przyjętą koncepcję atlasu i sposób prezentacji wyników badań w formie rozbudowanych opracowań kartograficznych. Wychodząc od klasycznej formy atlasu i jego przydatności w rozmaitych dziedzinach badań, przywołują oni także przykłady wcześniejszych publikacji monograficznych stanowisk ze sztuką pradziejową, takich jak Altamira czy Font-de-Gaume, w których podejmowano próby ukazania odkrytych malowideł w ich aspekcie przestrzennym. Zdaniem Autorów, formuła atlasu wydaje się najbardziej adekwatna dla prezentacji obiektów o tak dużym stopniu złożoności, jakimi są stanowiska jaskiniowe z relikami malowideł naskalnych, wśród nich także Jaskinia Chauveta, traktowana integralnie, jako kompleks przestrzenny. J.-J. Delannoy i J.-M. Geneste podkreślają walory map o charakterze zintegrowanym, wskazując na ich odmienność od wersji wyjściowych (terenowych). Jednocześnie podkreślają konieczność aktywnego udziału czytelnika w lekturze opracowania tego rodzaju.

Część I tomu (*La place des cartes dans l'étude de la grotte*) poświęcona została szczegółowemu omówieniu miejsca i roli opracowań kartograficznych zarówno w badaniach jaskini, jak i w pre-

zentacji ich wyników, od pierwszych szkiców wykonanych tuż po jej odkryciu w 1994 r. poprzez kolejne zestawienia syntetyczne, realizowane od czasu podjęcia regularnych badań w 1998 r., aż po modele 3D, stanowiące m.in. podstawę realizacji repliki jaskini – Grotte Chauvet 2 – Ardèche. Widoczna jest tu zarówno zmienność stosowanych technik, jak i ewolucja refleksji towarzyszącej kolejnym etapom badań.

Pierwsze ujęcia topograficzne, rozwijane i uzupełniane w latach następnych, dotyczyły zarówno wnętrza jaskini, jak i jej otoczenia, i miały charakter roboczy. Posłużyły one do zdefiniowania możliwości dostępu do wnętrza, usytuowania metalowych pomostów dla celów komunikacyjnych itp. Pierwszy etap prac polegał na inwentaryzacji kartograficznej i planigraficznej wszystkich znalezisk. Pierwotna mapa, geomorfologiczna (opracowana w latach 1999–2005), obejmowała jedynie korytarze jaskini, później włączono do niej także dane dotyczące ścian oraz stropów, zaś część informacyjną rozbudowano o dane z innych dziedzin: archeologiczne, paleontologiczne, morfogenetyczne, uwzględniając relacje pomiędzy procesami naturalnymi rozwoju jaskini a działalnością człowieka prądziejowego oraz zwierząt. Kolejne szczegóły nanoszono systematycznie, z uwzględnieniem ich genezy, relacji przestrzennych i chronologii względnej. Mapa przybierała zatem charakter interdyscyplinarny, stawała się również – w drodze ewolucji – coraz bardziej kompleksowa i zintegrowana. Obecnie stanowi ona, zdaniem Autorów, zasadniczą podstawę informacyjną dla wszelkich badań, a zarazem najcenniejszą i najbardziej istotną część recenzowanej publikacji. Ta pierwszoplanowa rola mapy i rozbudowanie wokół niej narracji uzasadnia też jej zamieszczenie właśnie w pierwszym tomie publikacji monograficznej.

Omówieniu założeń konceptualnych i semiologii tejże mapy poświęcony jest cały Rozdział 2 (*La carte intégrée des sols: principes et sémiologie*). Sprecyzowano tu zasady wyboru elementów podstawowych, takich jak ogólne kontury jaskini, linie poziomic, trójwymiarowa lokalizacja obiektów. Pogrupowano i szczegółowo opisano symbole przyjęte dla oznaczenia poszczególnych zjawisk i zagadnień: topografii, rodzajów powierzchni, aktualnej sieci wodnej, rodzaju sedymentów, klasyfikacji stalagmitów i stalaktytów, wykwitów wapiennych, form erozyjnych, pozostałości archeologicznych (ich szczegółowa lista uwzględnia 11 pozycji, m.in. artefakty kamienne i kościane, makroszczątki roślinne, przemieszczone bloki kamienne, odciski dłoni i stóp, skupiska węgla drzewnego, paleniska), śladów ludzi i zwierząt, pozostałości paleontologicznych, stref eksploracji. Przedstawiono kod kolorystyczny umożliwiający zaznaczanie chronologii względnej poszczególnych zjawisk (np. kilku „generacji” stalagmitów). Uwzględniono także ingerencje współczesne: lokalizację sondaży badawczych oraz usytuowanie metalowych podestów (trwałych i tymczasowych) dla celów komunikacyjnych. Skomplikowaną technikę konstrukcji mapy zobrazowano na ryc. 16. Zaprezentowano także przykłady wariantów jej lektury w aspekcie analitycznym oraz dynamicznym.

Lektura tego rozdziału jest kluczowa dla zrozumienia zarówno koncepcji Atlasu, jak i złożoności zjawisk w nim zaprezentowanych oraz towarzyszącej im refleksji.

W rozdziale 3 (*Le SIG Atlas Chauvet*) omówiono genezę i założenia Atlasu jako narzędzia analizy zjawisk o charakterze przestrzennym, z uwzględnieniem ich dynamiki i głębi czasowej, w którym dane z poszczególnych map zostały zarejestrowane w systemie informacji geograficznej (SIG). Autorzy przedstawili etapy pracy nad skonstruowaniem tego systemu, sposób pozyskiwania, integrowania i kodowania danych, ich przygotowania do analiz oraz do wizualizacji w technikach 3D.

W Części 2 pracy (*Les contextes de l'art et de l'archéologie*) omówiono trzy główne konteksty: fizyczny, czasowy oraz przyrodniczy. W odniesieniu do pierwszego z nich przedstawiono szeroki wachlarz metod zastosowanych w badaniach geoarcheologicznych, takich jak granulometria, mikromorfologia, spektroskopia RAMAN, dyfraktometria, analiza molekularna, a także ich wyniki, które pozwoliły zrekonstruować sposób powstania jaskini – długiej i dość wąskiej szczeliny, usytuowanej w masywie wapiennym ponad doliną rzeki Ardèche – i prześledzić jej

ewolucję. Wiek jaskini określono na około 6 milionów lat. Ustalono m.in., iż wielkość podziemi nie uległa zasadniczej zmianie od czasów paleolitu, co wyklucza wysuwane wcześniej, odmienne hipotezy. Sprecyzowano także, iż mechaniczne odcięcie dostępu do wnętrza jaskini wskutek zawalenia się partii przywejsciowych stropu i ich kolmatacji dokonało się w trzech etapach, z których ostatni datowany jest metodą ^{36}Cl na $21\,500 \pm 1000$ BP. To zamknięcie spowodowało całkowitą niedostępność jaskini dla ludzi oraz dla dużych zwierząt, nie wykluczyło natomiast istnienia pewnej (bardzo ograniczonej) łączności z otoczeniem ani też wewnętrznej ewolucji podziemi w okresie późnego plejstocenu i holocenu, spowodowanej głównie infiltracją wód i ukształtowaniem się nowej dynamiki hydrologiczno-klimatycznej. Procesy te doprowadziły m.in. do przemieszczenia niektórych pozostałości archeologicznych i paleontologicznych przez wody podziemnych cieków, pojawiających się okresowo w niektórych partiach jaskini; miały też miejsce kolejne etapy konkrecjonowania, których efektem są np. dwie nowe „generacje” nacieków wapiennych.

Szczegółowe omówienie kontekstu czasowego stanowiska zawiera Rozdział 5 (*Contexte temporel: l'apport des différents supports de datation*). Jak wynika z zamieszczonych tu informacji, chronologię poszczególnych zjawisk ustalono za pomocą różnych metod badawczych: metody radiowęglowej ^{14}C (stosowanej do datowania rysunków, śladów działalności człowieka oraz zwierzęcych szczątków kostnych), uranowej (U/Th) – do datowania stalaktytów i stalagmitów, termoluminescencji (TL) oraz koncentracji związków chloru ^{36}Cl – tę ostatnią wykorzystano do datowania zewnętrznej ściany skalnej. Analizom poddano różne rodzaje próbek, m.in. próbki węgla drzewnego, pobierane bezpośrednio z malowideł. Badano je „krzyżowo” w kilku laboratoriach, porównując wyniki. Uzyskano łącznie ponad 350 oznaczeń, umożliwiających datowanie rozmaitych zjawisk: sztuki naskalnej i palenia ognisk przez człowieka, bytowania niedźwiedzia jaskiniowego, a także ewolucji podziemi (obecność kilku generacji nacieków wapiennych) oraz procesów związanych z zamknięciem wejścia do jaskini.

W użytkowaniu jaskini przez człowieka górnego paleolitu wyróżniane są dwa etapy. Zasadniczy, przypadający na lata 32 000–30 500 BP (37 000–33 500 cal BP), łączy jest z kulturą oryńska; z nim związana jest większość znalezisk archeologicznych oraz rysunków naskalnych. Drugi etap, słabiej zaznaczony, wiązany z kulturą grawecką, jest datowany na 27 500–25 500 BP (31 000–28 000 cal BP). Ślady pobytów niedźwiedzia jaskiniowego, liczne i zaznaczające się bardzo wyraźnie, datowane są od około 42 000 cal BP. Natomiast około 23 500–21 500 BP nastąpiło „zapieczętowanie” jaskini, trwające aż do chwili jej odkrycia w roku 1994.

W kolejnym rozdziale (Rozdział 6: *Contexte paléoenvironnemental de l'occupation humaine et animale*) podjęto próbę zrekonstruowania elementów paleośrodowiska w czasach pradziejowej penetracji jaskini oraz regionalnych warunków paleoklimatycznych dla górnego plejstocenu. Analizie poddano makroszczątki roślinne i zachowane odciski roślin, pyłki obecne w osadach jaskiniowych, a także kopolity. Przeprowadzono analizy antrakologiczne, które wskazują na świadomy wybór sosny jako drewna opałowego i źródła czarnego barwnika do wykonywania rysunków naskalnych. Badania genetyczne i biochemiczne szczątków kostnych niedźwiedzia jaskiniowego pozwoliły ustalić jego przynależność gatunkową i sposób odżywiania, z diety głównie roślinną.

Część 3 (*La grotte Chauvet-Pont d'Arc par les cartes*) to zasadnicza, najobszerniejsza część publikacji, zawierająca systematyczne omówienie poszczególnych sektorów jaskini oraz jej najbliższego otoczenia (sektor 0). Koncepcja tej części pracy jest bardzo interesująca i zasługuje na wielkie uznanie.

Dla celów publikacji obszar jaskini podzielono na 20 sektorów, równych co do wielkości (o wymiarach 31,5 × 27,7 m), sygnowanych nazwiskami odkrywców (Salle Brunel, Salle Hillaire) i badaczy (np. Salle Morel, Galerie Rouzaud) lub noszących nazwy nawiązujące do charakterystycznych elementów danego miejsca (np. Galerie du Seuil, Galerie du Cactus, Galerie du Cierge),

a zaproponowany przez Autorów układ odpowiada kierunkowi zwiedzania obiektu: od sektorów położonych w rejonie wejścia do partii najbardziej od niego oddalonych.

Każdy sektor został przedstawiony osobno, jednak dla wszystkich przyjęto tę samą strukturę prezentacji. Składają się na nią: 1. otwierająca rozdział fotografia panoramiczna i zwięzły opis słowny, 2. wycinek zintegrowanej mapy w skali 1:100 wraz z planikiem sytuacyjnym, 3. plan sektora w skali 1:300 z zaznaczoną lokalizacją przekroju i linii obrazujących sposób obserwacji, z odnośnikami do fotografii, 4. co najmniej jeden przekrój poprzeczny, 5. schemat ilustrujący udział procentowy sześciu podstawowych zjawisk (relikty sztuki, archeologia, paleontologia, ichtologia, geomorfologia, datowanie) w problematyce danego sektora. W dalszej części znalazły się syntetyczne opisy dotyczące najważniejszych w danym przypadku zagadnień oraz zestawy fotografii, często uzupełnionych komentarzami i zaopatrzonych w dodatkowe objaśnienia bądź schematy graficzne. Istotne jest, że wspomniana jednolitość założeń nie stanowiła ograniczającego „gorsetu”, ale pozostawiała Autorom kolejnych rozdziałów pewną swobodę i możliwość nadania poszczególnym opracowaniom cech indywidualnych oraz rozłożenia akcentów, odpowiadających zróżnicowanemu charakterowi poszczególnych partii jaskini. Dotyczy to przede wszystkim tekstów, mających na ogół charakter obiektywnego rejestru podstawowych informacji, niekiedy tylko zagłębiających się w problemy interpretacji czy syntetyczne ujęcia zagadnień. Są one także dość znacznie zindywidualizowane i pozornie „niespójne” – jednak właśnie te cechy zdają się decydować o ich atrakcyjności i uzyskanej w ten sposób dynamice narracji. Podobnie jest też z doбором ilustracji. Przy takich założeniach czytelnik otrzymuje obraz „z lotu ptaka”, ogólny (ale nie powierzchniowy!), umożliwiający orientację w odniesieniu do całej jaskini, a zarazem pozwalający na zrozumienie specyfiki jej poszczególnych partii. Komentarze, tak tekstowe, w formie krótkich esejów oraz rozbudowanych podpisów pod rycinami, jak i graficzne (np. w postaci odpowiednio spreparowanych fotografii), bardzo w tym pomagają, koncentrując uwagę czytelnika na zasadniczych kwestiach i ułatwiając znalezienie potrzebnych informacji.

Mimo wspomnianej jednolitości układu wyraźnie widoczne są różnice w obrazie poszczególnych sektorów, wynikające z rzeczywistych odrębności pomiędzy nimi. Odróżniają się tu zwłaszcza rozdziały odnoszące się do sektorów: 0 (*Combe d'Arc, Pont d'Arc, grotte Chauvet*) oraz 1 (*Talus externe et paléogrotte*), przedstawiające jaskinię i jej najbliższe otoczenie, a także rekonstrukcję jej dawnego wyglądu od strony doliny rzeki i lokalizację pierwotnego wejścia. Wymiary tego ostatniego (15 m szerokości, 8 m wysokości) wskazują, zdaniem Autorów, że jaskinia stanowiła wówczas znaczący element krajobrazu, a jej usytuowanie w pobliżu naturalnej „listwy” skalnej, prowadzącej od dna doliny na płaskowyż, mogło mieć duże znaczenie dla wyboru tego właśnie miejsca przez paleolitycznych artystów.

Sztuka prądziejowa jest najliczniej reprezentowana w bardziej oddalonych od wejścia partiach jaskini, począwszy od sektora nr 11. Przedstawienia zwierząt (głównie mamuta, nosorożca włochatego, lwa, niedźwiedzia jaskiniowego, konia, bizona, jelenia) wykonane zostały przy użyciu czarnego i czerwonego barwnika, na ogół za pomocą linii, niekiedy ich kontury wyznaczają kolisty odciski palców. W niektórych miejscach rysunki wykonane zostały palcami na pokrywającej ściany warstewce brunatnej glinki, służącej jako tło (np. sektor nr 14); jest tam m.in. rysunek sowy, uznawany za najstarsze przedstawienie tego gatunku. Wyraźne skupisko rysunków znajduje się w sektorze nr 15 (*Salle Hillaire*), m.in. wyobrażenie niedźwiedzia wykonane czarnym barwnikiem, a także wizerunki koni, tworzące widoczną z daleka kompozycję. W sektorze nr 18 (*Galerie des Mégacéros*) można zaobserwować dwie generacje rysunków, nakładających się częściowo na siebie: najmłodszy z nich, datowany na $31\,360 \pm 620$ BP (czyli 36 676–34 109 cal BP), przedstawiający jelenia olbrzymiego, został częściowo wycieniowany przy użyciu węgla drzewnego. Jak podają autorzy opracowania, dzieląca je przerwa czasowa, choć nie określona dokładnie, wynosiła co najmniej jeden sezon. W tej części jaskini znalazł się również rysunek koziorożca, wykonany przy użyciu czarnego barwnika na przygotowanej uprzednio (zagładzonej) powierzchni. Co

ciekawe, w tym samym rejonie natrafiono też na ślady kopyt takiegoż zwierzęcia, które wskazują, że przechodzące tamtędy zwierzę pośliznęło się na wilgotnej powierzchni gliniastego podłoża.

Największe nagromadzenie zabytków sztuki przypada na najdalsze partie jaskini, sektory nr 19 i 20 (Salle du Fond oraz Galerie de la Sacristie): znajduje się tam ponad 120 zespołów przedstawiń, usytuowanych głównie po jednej – lewej – stronie i tworzących rodzaj fryzy. Są to rozbudowane kompozycje, przedstawiające niedźwiedzia, lwy, grupę nosorożców (samców i samic), lwy polujące na bizona. Znalazły się tam także jedyne zachowane wyobrażenia istot ludzkich: figura pół-człowieka, pół-bizona oraz dolna część postaci kobiecej. Widoczne jest wykorzystywanie przez pradziejowych twórców cech morfologicznych ścian jaskini (prostych odcinków przedzielonych zagłębieniami o charakterze nisz), a także falistego ukształtowania stropu. Rytmiczność ta dodaje ekspresji wspomnianym przedstawieniom.

Również z dalszymi partiami jaskini wiąże się większość znalezisk archeologicznych i śladów działań człowieka. Wyróżnia się tu sektor nr 13, gdzie odnotowano m.in. ślady przemieszczania bloków kamiennych i utworzenie ich liniowego układu, czy też ślady wydobywania czerwonej gliny z zagłębień pod ścianami (zachowały się ślady palców). W kilku miejscach natrafiono na skupiska węgla drzewnego, m.in. w sektorze nr 15 – na liczne ślady spalonych gałązek; tam także, w sondażu, zarejestrowano dwa poziomy aktywności człowieka, z których dolny datowany jest na $31\,430 \pm 420$ BP. Z kolei w sektorze nr 17 natrafiono na ślady stóp (około 20 śladów) odcisnięte w gliniastym podłożu korytarza; jak stwierdzono, należały one do osobnika młodego (jeune adolescent), niezbyt dużego wzrostu. Interesujące jest stwierdzenie w pobliżu tych odcisków także śladów zwierzęcia, być może psa, tworzących dwie „ścieżki” i biegnących mniej więcej równolegle. W obrębie sektora nr 18 poświadczono są oba wspomniane wcześniej etapy obecności człowieka. Z etapem oryniackim związane są dwie fazy malowideł oraz większość znalezisk z powierzchni korytarza, m.in. podłużne ostrze z obrabianego zęba mamuta, natomiast z etapem graweckim – obecność licznych, regularnych śladów węgla drzewnego na ścianach wzdłuż korytarza (interpretowanych jako pozostałości „objaśniania” łuczywa). Z tego samego rejonu pochodzą też pozostałości palenisk, z dużymi niekiedy okruchami węgla drzewnego, oraz odciski gałęzi; zaobserwowano tam również różową barwę ścian i złuszczenia ich powierzchni, powstałe najprawdopodobniej wskutek działania ognia.

Wśród pozostałości paleontologicznych zwracają uwagę bardzo liczne szczątki kostne niedźwiedzia jaskiniowego, niekiedy z zachowanym częściowo układem anatomicznym, np. w sektorze nr 17 znaleziono ponad 150 szczątków, należących do 9 osobników. Jeden z sektorów (nr 16 – Salle du Crâne) nosi nazwę od znalezionej tam czaszki tego zwierzęcia, leżącej na dużym bloku kamiennym. O wykorzystywaniu jaskini przez niedźwiedzie świadczą również pozostałości gawr: zarejestrowano ich ogółem ponad 300, z tego około 50 w sektorach nr 7 i 8. Ślady pazurów niedźwiedzi widoczne są też w wielu miejscach na ścianach jaskini (niekiedy nakładają się one na rysunki); zachowały się także odciski ich łap w glinie (sektor nr 8).

Część 4 pracy (*Conservation de la grotte actuelle*) została poświęcona problemom konserwatorskim jaskini i jej otoczenia – całego masywu, w którym się ona znajduje, a także analizie rozmaitych czynników wpływających na stan zachowania obiektu. Problemy te zostały uwzględnione przy wpisywaniu jaskini na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, a opieką konserwatorską objęto – oprócz samej Jaskini Chauveta – także jej najbliższe otoczenie, m.in. naturalny łuk skalny ponad korytem rzeki.

Prace konserwatorskie stanowiły, i to od samego początku, ważny element podejmowanych działań. Było to związane z dążeniem do zachowania integralności stanowiska, a znalazło wyraz m.in. w zastosowaniu nowatorskich procedur badawczych, przede wszystkim obserwacji *in situ* obiektów archeologicznych i paleontologicznych oraz ich przestrzennej dystrybucji. Działaniom konserwatorskim podporządkowano wszystkie prowadzone w jaskini prace, zarówno te o charakterze badawczym, jak i związane z wykonaniem niezbędnych instalacji. Ważna była także

logistyka rozmaitych przedsięwzięć, tak aby zminimalizować ingerencje w oryginalny substrat tego obiektu. Przykładem może być lokalizacja sondazy, archeologicznych bądź geologicznych, w powiązaniu z miejscami umocowania chodników komunikacyjnych. Te ostatnie, o szerokości 0,6 m i łącznej długości 350 m, wykonane ze stali nierdzewnej, a także mobilne podesty z tytanu bądź aluminium, ułożono w miejscach, zabezpieczonych już wcześniej folią przez odkrywców jaskini. Do badań, których zakres ograniczono do niezbędnego minimum, wybierano także miejsca odsłonięte w sposób naturalny i te partie jaskini, które stwarzały możliwości jak najmniejszego ryzyka pod względem konserwatorskim.

Recenzowana publikacja jest, jak już wspomniano, wyjątkowa pod wieloma względami. Jej nietypowa formuła (atlas) wynika z charakteru i rozmiarów badanego obiektu, morfologii sal i korytarzy, tworzących specyficzny układ, sposobu rozmieszczenia malowideł w podziemnej przestrzeni jaskini. Ta formuła pozwala na w miarę obiektywne i przystępne, a zarazem sformalizowane zaprezentowanie całej ogromnej złożoności i bogactwa faktograficznego tego podziemnego sanktuarium.

Publikacja jest efektem gigantycznej pracy zespołowej, wykonanej przez badaczy – eksploratorów i analityków, Autorów tekstów i rozwiązań graficznych, tłumaczy streszczeń, a także przez zespół redakcyjny, koordynujący i weryfikujący wszystkie poczynania edytorskie. Przedstawione w tomie treści budzą podziw co do swego zaplecza conceptualnego, podobnie jak przemyślana w najdrobniejszych szczegółach koncepcja edytorska. Obrazują one nie tyle wyniki badań, co ogromną złożoność ich problematyki, ujawniając zarazem „l'esprit des recherches”: filozofię badań integralnych i kontekstualnych oraz wnikliwość i precyzję obserwacji. Teksty opracowań napisane są rzeczowo i zwięźle, a jednocześnie w żywy i interesujący sposób. Ważne jest też, że – ukazując aktualny stan wiedzy – Autorzy pozostawiają otwartą perspektywę dla przyszłych możliwych rozstrzygnięć.

Jednolita struktura rozdziałów i podział tych ostatnich, zdyscyplinowany tok narracji, zastosowanie wyróżnień graficznych tytułów i podtytułów znacząco ułatwiają korzystanie z publikacji.

Osobną, ale pierwszorzędą sprawą jest kwestia zastosowania naprawdę świetnych rozwiązań graficznych, dobór materiału ilustracyjnego i staranność jego przygotowania. Dotyczy to przede wszystkim licznych map i planów, ale także fotografii i schematów klasyfikacyjnych, bardzo przemyślanych, dopracowanych w najdrobniejszych szczegółach. Istotną rolę odgrywają również podpisy pod rycinami, często rozbudowane, stanowiące rodzaj krótkich komentarzy. Pewnym mankamentem jest natomiast zbyt mała wielkość czcionki zastosowanej w podpisach oraz jej szara (słabiej czytelna) barwa w ich angielskiej wersji, co – zwłaszcza przy znacznych rozmiarach tomu – utrudnia lekturę.

Recenzowana praca jest wśród publikacji z ostatnich lat pozycją trudną do przecenienia, niezmiernie ważną zarówno dla wszystkich zainteresowanych sztuką pradziejową, archeologów, ale również dla przyrodników czy badaczy jaskiń. Stanowi także doskonały przykład sztuki edytorskiej i niezwykle obiecującą zapowiedź dalszych tomów monografii tego wyjątkowego stanowiska.

Zarazem nie należy ona do lektur łatwych, z uwagi na wielowarstwowość przekazu i nasycenie informacjami o różnym stopniu szczegółowości; wymaga od czytelnika znacznej koncentracji i zaangażowania. Korzystanie z niej stanowi jednak niezaprzeczalną przyjemność – zarówno intelektualną, jak i estetyczną.

Jest to, jak napisano na skrzydełku obwoluty, „wyjątkowa publikacja w służbie wyjątkowych badań multidyscyplinarnych” – i nie sposób się z tym twierdzeniem nie zgodzić.

Hanna Kowalewska-Marszałek